

מסונף לסיפור של נוסח פרס הוא הסיפור של נוסח התפילה בבוכרה. יהודי בוכרה התפללו לפי נוסח פרס הקדום עד סוף המאה הי"ח, ושליח ירושלים, ר' יוסף ממאן, שהוא עצמו נולד במרוקו, שכנע אותם להתפלל לפי נוסח ספרד.⁵¹

נוסח ספרד בתימן

פרשה שונה מאוד מזו שתיארנו עד כה היא פרשת השפעת הנוסח של יהודי ספרד על נוסח התפילה של יהודי תימן. אין בידינו ידיעות על מגורשים שהגיעו לתימן⁵² ויהודי תימן המשיכו להתפלל בדרך כלל בדרכי אבותיהם, בשינויים מעטים, זמן רב אחרי הגירוש. אבל כדי להבין כיצד חדרה השפעת נוסח ספרד לתימן חייבים אנו להציג את תולדות נוסח התפילה של יהודי תימן עד תחילת ההשפעה הספרדית.⁵³

תימן נכבשה על ידי הפרסים בשנת 575, ובתקופה זו נוצרו קשרים בין יהודי תימן ליהודי בבל. מסמכים שנמצאו בגניזה הקאהירית מלמדים שבמאה העשירית קיימו יהודי תימן קשרים עם ישיבות הגאונים בבבל ואף תרמו להן כספים (וגם לשיבות ארץ ישראל). תרומתם לשיבות בבל מופיעה כתרומה השנייה בגודלה בין קהילות היהודים בכל מקום שתרמו לשיבות. העתקי המסמכים נמצאו בפוסטאט (קאהיר) משום שקאהיר שימשה תחנת מעבר בדרך בין בבל לבין עדן – אבל עדן לא היתה תחנה סופית, והיא מילאה תפקיד חשוב כתחנת מעבר במסחר הימי שבין מצרים לבין הודו.

לאור האמור סביר לומר שנוסח התפילה בתימן היה דומה, אם לא זהה, לנוסח התפילה שבסידור רס"ג. התאמה זו יכלה לנבוע מהיות הנוסח השמור בסידור רס"ג נוסח בבלי שרווח באותו זמן או מקבלת יהודי תימן את נוסח רס"ג כנוסח מוסמך. אין להתפלא על כך, שהרי השפעתו של רס"ג על תימן ניכרת עד היום. התימנים תרגמו את התורה בשעת קריאתה לערבית על פי תרגומו של רס"ג, והוא ה"תפסיר" שלהם; פיוטי ה"הושענות" של רס"ג נתקבלו בסידור התימני, כמו גם שלוש עשרה הסליחות שרס"ג חיבר לתפילת שחרית של יום הכיפורים. בין מנהגי התפילה המיוחדים המשותפים לסידור רס"ג ולמנהג תימן יש למנות אמירת "והוא רחום" לפני תפילת מנחה ובשחרית לפני "אשרי ובא לציון", וסדר ספירת העומר בתימן הוא בארמית, כמו בסידור רס"ג. הזיקה לרס"ג בולטת בקשר לנוסחאות ההגדה של פסח: רס"ג מציין ש"רבים מחברינו מוסיפים בספור הגאולה ארבעה הדבורים האלה", והוא מסיק ששלושה מהם (הרחבה פיוטית לברכת הקידוש, הרחבה פיוטית לברכת הגאולה והרחבת המדרש לעשר המכות) הם הוספות של רשות; אחת מהן, הרחבה פיוטית של ברכת הגפן, היא הוספה שאסור לאומרה. בהגדות תימן העתיקות נמצאו שלוש ההוספות המותרות וההרחבה האסורה לא נמצאה בהן. אולם, עדיין אפשר שנוסח תפילתם של יהודי תימן לא הועתק מסידור רס"ג שבידינו אלא שהוא

⁵¹ על שליח זו ופועלו ראה גיורא פוזילוב, "מצבם הרוחני של יהודי בוכרה במאה הי"ט", סיני קטז (תשנ"ה) עמ' רמט-רע.

⁵² אבל בתקופה מאוחרת יותר חכמי תימן הושפעו מן הספרדים בארץ ישראל, ובעיקר מחכמי צפת ומשד"רים שהגיעו לתימן – ראה אהרן גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן בהשפעת השולחן ערוך וקבלת האר"י, רמת גן תשס"ה, עמ' 65–79.

⁵³ לכל המובא להלן השווה טובי (לעיל, הע' 24), עמ' 29–64.

נוסח שהיה קיים, והיה קיים גם בתימן. ייתכן שהמילים "רבים מחברינו" בדברי רס"ג כוללות גם את יהודי תימן, שנהגו לומר פרקים אלה לפני שרס"ג רשם אותם.⁵⁴

עליית שמשו של הרמב"ם צמצמה את מקומו של רס"ג בתימן. הרמב"ם נחשב כ"מרא דאתרא" של יהודי תימן, ובמבוכתם ובמצוקתם על משיח השקר הם פנו אליו והוא השיבם באגרת הידועה כ"אגרת תימן". המכתב נשלח בשנת 1174 לערך, בהיות הרמב"ם בן שלושים ושש.⁵⁵ השמועה על הערצת הרמב"ם על ידי אנשי תימן הגיע עד הרמב"ן הספרדי, שהעיד "כי שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות מלכות תימן, קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצות לשמן, והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש 'בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בין מיימון'".⁵⁶ מנהגם של בני תימן היה דומה למנהגן של קהילות אחרות להוסיף לבקשת הישועה בקדיש שישועה זו תגיע בחיי מנהיגם, ובדרך כלל הוסיפו במקום זה את שמו של הגאון הבבלי או של הגאון הארץ ישראלי.⁵⁷ מנהג זה מלמד שיהודי תימן ראו ברמב"ם את הסמכות הרוחנית העליונה שלהם, על כן מובן שכשם שלימוד ספרו ההלכתי של הרמב"ם, "יד החזקה", דחה את לימוד התלמוד בתימן, כך דחה ה"סידור" שלו את נוסח התפילה שהיה נהוג לפניו. בכל אופן, יש זהות כמעט מוחלטת בין "סידור" הרמב"ם לבין רוב סידוריהם העתיקים של בני תימן. זהות זו כה גדולה עד שאחד מחכמי תימן ביקש לקבוע שהרמב"ם העתיק את נוסחתו מסידורי תימן.⁵⁸ ברם, די ברור שעד ימיו של הרמב"ם היה נוסח סידורם של בני תימן דומה לנוסח סידור רס"ג, ורק בעקבות התפשטות ספרי הרמב"ם קיבלו יהודי תימן על עצמם להתפלל לפי נוסח סידורו. ואף על פי שיהדות תימן לא היתה מנותקת משאר העולם וקלטה בסידור התפילה שלה פיוטים ספרדיים של ר' יהודה הלוי ושל שלמה ׳ גבירול, ואף קלטה תוספות בהשפעת הקבלה, יסוד נוסחה נשאר נוסח הרמב"ם, עד המאה ה"ז. מציאות זו מתועדת בסידורים התימניים בני המאה ה"ד: אחד העדים הטובים של נוסח התפילה בתקופה האמורה הוא "תכלאל הקדמונים", שהועתק מכתב ידו של הסופר ר' יחיא אלבשרי בצנעא, בשנת רע"ח (1618), שכינה את עצמו "אבנר בן נר השרוני".⁵⁹ והשווה אל כתב יד קדום משנת רנ"ח (1498).⁶⁰

במאה ה"ז החלו דעותיו של האר"י להתפשט בעולם היהדות ובאותו זמן גם נתפרסם ה"שולחן הערוך" של ר' יוסף קארו. האר"י היה אמנם ממוצא אשכנזי והיגר לצפת ממצרים, אבל הוא התפלל בצפת בעיקר על פי נוסח ספרד – "כוונותיו" בתפילה נערכו על פי נוסח ספרד, ויהודים שרצו להתפלל על פיהן נאלצו לאמץ את נוסח ספרד, אם ברב אם במעט ההכרחי. יהודי

54 השווה: משה גברא, מחקרים בסידור תימן, א: הגדה של פסח, קרית אונו תשמ"ט, עמ' 7-9; יצחק גלוסקא, התפילה במסורת תימן – בחינות לשוניות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 5 הע' 26 ובספרות הרשומה שם.

55 ראה יצחק שילת, אגרות הרמב"ם, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' עח.

56 ראה אגרת קנאות, ליפסיה תר"ט, עמ' 9.

57 ראה מרדכי עקיבא פרידמן, "בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה", ציון סב (תשנ"ז), עמ' 75-78.

58 הרב קאפח טען שהרמב"ם העתיק את נוסח התפילה שלו מתוך סידורי תימן – ראה ספר משנה תורה... הגיה ליקט ופירש: יוסף קאפח, כך ב: אהבה, קרית אונו [חש"ד], עמ' תשח-תשיא. לנושא כולו ראה גברא (לעיל, הע' 58), עמ' 1-28.

59 ר' יחיא בשרי היה בן גילו של ר' שלם שבזי, גדול משוררי תימן – ראה יהודה רצהבי, "שבזי, שלום", האנציקלופדיה העברית, לא, עמ' 397-398. ר' יחיא היה סופר מהיר ונשארו כתבי יד רבים שהועתקו על ידיו.

60 נראה שכתב היד הקדום היה בידי הרב קאפח (ראה צ' מדמוני, "הרמב"ם ונוסח התפילה של יהודי תימן", יהדות תימן, בעריכת ישראל ישעיהו ויוסף טובי, ירושלים תשל"ו, עמ' שעח). כתב יד קדום אחר, משנת 1594, מצוי במכון בן צבי (מספרו 1194; ראה מדמוני, שם). פקסימיליה של כתב היד יצאה לאור על ידי י' חובארה, ירושלים תשכ"ד. עותק חדש הוכן על ידי הרב שלום קורח והופץ בדפוס צילום בירושלים תשכ"ד. וראה יהודה רצהבי, במעגלות תימן – מבחר מחקרים בתרבות יהודי תימן, תל אביב תשמ"ח, עמ' 124.

תימן התקשו לקנות ספרים שנדפסו בארצות אירופה ועל כן נהגו להעתיק בכתב יד את הספרים המודפסים שהגיעו לידיהם. השולחן ערוך הועתק בתימן בשנת ש"ב (1592), חמש עשרה שנים אחרי פטירתו של ר' יוסף קארו. מכיוון שמנהגי האר"י והידיעות על ר' יוסף קארו הגיעו אל תימן מארץ ישראל, קראו אנשי תימן למנהגים אלה "שאמי" – צפון סוריה (ארץ ישראל);⁶¹ למנהג המקומי הקדום יותר קראו "בִּלְדִי" – מקומי; כמובן, מידת ההשפעה של מנהגי האר"י ופסקי ר' יוסף קארו היתה שונה בקהילות השונות בתימן.⁶² אבל עדיין נשאר הרובד הרמב"מי עיקר בתפילת יהודי תימן ובמנהגיהם, ונהגו במנהג "שאמי" רק בדברים שוליים. ר' יצחק בן אברהם ונה (מהרי"ו; נפטר בשנת תט"ו, 1655)⁶³ כתב תכלאל שכלל בו הוספות מן הסידור הספרדי, כגון "תיקוני שבת מלכתא", תפלת הגשם לשמיני עצרת, "תקון טל לחג הפסח", ו"אזהרות" ר' שלמה ׳ גבירול לחג השבועות. במהדורתו ניכרת גם השפעת הקבלה.⁶⁴ מהרי"ו חיבר גם את הפירוש הראשון לתכלאל, שנקרא "פעמון זהב", שמוכר יותר בשם "חידושי". בשער הספר נאמר שהמחבר "קרא שם הפירוש הזה 'פעמון זהב ורמון על שולי המעיל סביב' מדברי חז"ל הפוסקים, חדשים גם ישנים, ומעט מדברי הקבלה האמתית מספר הזוהר וספר שערי אורה כאשר יראה המעיין ועיניו לנוכח יביטו".⁶⁵

השינוי הגדול בתימן חל אחרי גלות מוזע (תל"ט [1679] – ת"ם [1680]), שהיתה קשה ביותר.⁶⁶ – המסורת התימנית מספרת ששלושים אחוז מן הגולים מתו בגלותם.⁶⁷ בשוכם מן הגלות ביקש השר שלום ׳ אהרן עראקי אלאוסטא (האומן),⁶⁸ שיסד בית כנסת גדול שנקרא על שמו "אלאסטא",⁶⁹ לקבוע שנוסח השאמי, דהיינו נוסח ספרד, יהיה הנוסח הקבוע של כל יהודי תימן.⁷⁰ וכך מתאר בית הדין בצנעא, בשנת תרל"א (1871), את הניסיון הזה:

ובזמן שעמד הנשיא ר' שלום עראקי שהיה משנה למלך הערבי המולך בצנעא, והיו ידיו רב לו לעשות כרצונו וביד חזקה הכריח קהילות רבות להתפלל ע"פ

- 61 הכינוי "אלשאם", בערבית המוסלמית, היה מכוון לסוריה הרחבה, שכללה גם את ארץ ישראל, אבל בשיח היהודי הוא היה מכוון לארץ ישראל – ראה טובי (לעיל, הע' 24), עמ' 29 הע' 2.
- 62 ראה גימאני (לעיל, הע' 52), עמ' 117–131.
- 63 לתאריך פטירתו ראה: משה גברא, "לפעלו של רבי יצחק ונה בסידורו 'פעמון זהב'", תימא ד (תשנ"ד), עמ' 55 הע' 2; מדמוני (לעיל, הע' 30) עמ' שפ–שפא.
- 64 ראה משה חלמיש, "הקבלה בסידורו של רבי יצחק ונה", תימא ה (תשנ"ו), עמ' 65–82 [= הנ"ל, הקבלה בתפילה, בהלכה ובמנהג, רמת'גן תש"ס, עמ' 205–219].
- 65 ראה: יהודה רצהבי, "ספרות יהודי תימן", קרית ספר כח (תשי"ג), עמ' 395; גברא (לעיל, הע' 63), עמ' 54–65.
- 66 ראה: יהודה רצהבי, "גלות מוזע", ספונות ה (תשכ"א), עמ' שלז–שצה; יהודה רצהבי, "גרש מוזע לאור מקורות חדשים", ציון לו (תשל"ב), עמ' 173–197.
- 67 ראה עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' יב.
- 68 כך מעתיקים הרוב את שמו של האיש אך יש שהעתיקו "אלאצטא" – ראה יצחק רצאבי, "מאמר דברים כהוייתן – בירור האמת על נוסח התפילות הקדום של ק"ק תימן יע"א", צפונות ד/ג [טו] (תשנ"ב), עמ' סב–סג.
- 69 למשמעות הכינוי ראה יוסף טובי, "עלייתו ונפילתו של משפחת עראקי", עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 165. על ר' שלום אלאוסטא ראה: יוסף קאפח, "ספר 'דופי הזמן' לרבי סעיד צעדי", ספונות א (תשי"ז), עמ' ריד הע' 199, עמ' רכב, עמ' רלב הע' 296; יוסף קאפח, "קורות ישראל בתימן' לרבי חיים חבשוש", שם ב (תשי"ח), עמ' רסז–רעא.
- 70 ראה קרח (לעיל, הע' 67), עמ' יז.

סידור האר"י נוסח ספרד ולעזוב סידור התפילה להרמב"ם. וגם שלא לגלח בימי העומר וכיצא בענינים אלו. וקצת קהילות עמדו על עמדם ולא אבו שמוע לו.⁷¹

אפשר שבין שיקוליו של שלום ן' אהרן עראקי אלאוסטא היה הרצון לאחד את כלל ישראל בנוסח אחיד,⁷² אבל דומה שפעל כאן גם גורם טכני שעזר לו בקידום מטרתו. רבים מכתבי היד התימניים נעלמו בתקופת גלות מוזע וספרי הדפוס שבאו מארצות אירופה, שהיו בנוסח ספרד על פי האר"י, היו זולים. וכך תיאר מאבק זה ר' חיים חבשוש:

כה"ר יחיא בן השר הנעלה שלום הכהן אלעראקי, הוא אשר עמד בפרץ לבטל המנהגים הקדמונים ולהחזיק במנהגים החדשים, עד אשר נתעוררה מריבה גדולה והלך לבתי כנסיות לכוף אותם להניח הסידורים הקדמונים שבידיהם ולקבל המחזורים, ומפני גודל מעלתו ומעלת אביו השר, תשע עשרה בתי כנסיות קיבלו עליהם לבד משלש בתי כנסיות הכינו עצמם בבתי כנסיות לעמוד עליו במקלות ולא אבו לשמוע לו.⁷³

ליד ר' שלום עראקי פעל גם ר' דוד משרקי, שחיבר פירוש על חלק אורח חיים של השולחן הערוך, וקראו "שתילי זיתים",⁷⁴ והוא אף גינה את הרמ"א בהגהותיו משום שראה בהן פירצה בניסיון ליצור מנהג אחיד לכלל ישראל.⁷⁵

אחת מדמויות המפתח בתולדות התפילה בתימן הוא ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ, תע"ה): [1715?] – תקס"ה [1805]].⁷⁶ מהרי"ץ למד אצל שני גדולי הדור שלפניו, ר' דוד משרקי ור' יחיא בן שלום עראקי הכהן – מובן אפוא שימשיך בדרכם ויקבל את פסקיו של ר' יוסף קארו בשולחן ערוך. גישה זו התבטאה בחיבוריו הראשונים, ביניהם "אגדתא דפסח", אך ברבות הימים חזר בו מעמדתו הראשונה והחליט לקיים את מסורת התימן הקדמונית. אין אנו יודעים אם חזר בו עוד בצעירותו או רק לעת זקנה, בכל אופן חיבורו הליטורגי החשוב, העתקה מלאה של כל התפילות עם פירושו הנודע בשם "תכלאל עץ חיים", נכתב אחרי שהחליט לקיים את מסורת התימן הקדומה ולנהוג כדעת הרמב"ם, אף נגד השולחן ערוך. כתב יד של חיבור זה, שהועתק בכתב ידו של נכד המחבר שרד עד ימינו, והוא יצא לאור במהדורה פקסימילית על ידי יעקב קרואני, בראש העין, בשנת 1983. תכלאל זה כולל בתוכו גם את הגדת הפסח, שהיא מהדורתו השנייה של מהרי"ץ לחיבור זה. וכך כותב מהר"י צאלח בתכלאל, בכעין מבוא להגדה של פסח:

אמר הצעיר הכותב: הנה בימי בחורותי, זה לי כמו ח"י שנה, אשר כוננה וטפחה ידי סדר אגדתא דפסחא, בכל הפירושים והדינים השייכים לסדר הלילה, כי ה' הטובה עלי. וראיתי עתה בקצת דינים הבאים שם כי לא זו הדרך. יען כי שם באו

71 ראה רצון ערוסי, "המחלוקת בענין ברכת המוציא בסעודת הסיבה של רבים – תשובה מכ"י להרב יוסף אלקארה ז"ל", צהר לחשיפת גנוזים מתימן, בעריכת יהודה לוי נחום, תלאביב תשמ"ו, עמ' שמד.

72 שם.

73 שם, עמ' שיב-שיג.

74 נדפס פעמיים בירושלים תרמ"ו-תרנ"א, תרמ"ו-תרנ"ה – ראה שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 198-200.

75 ראה משה גברא, "היצירה הדתית", תימן, בעריכת חיים סעדון, ירושלים תשס"ב, עמ' 69.

76 הוא פירש גם את חלק יורה דעה, בפירוש שנקרא "ראשי בשמים", וחיבר ספר שאלות ותשובות, שנקרא "רביד הזהב" – ראה יוסף טובי, "רבי יחיא צאלח אישיותו ופעלו", עיונים במגילת תימן (לעיל, הע' 69), עמ' 187.

תוך הדינים בקצתם לדעת הש[ולחן] ע[רוך] ואחרונים, לא לפי מנהג שנהגו בו אבותינו קמאי דקמאי, עפ"י ספרים ועפ"י סופרים הרמב"ם והגאונים. והשתא הדרי בי [ועכשיו חזרתי ב] וחזרתי וליבנתי וביררתי הדינים עפ"י המנהג הקדום כל דין ודין בשם אומרו וזכור אזכור ותשו"ח עלי נפשי כזה ששאלו להתנא הגדול מה"ר חאגיז בספרו הלק"ט עם הספרדי יכול לברך שתי ברכות על התפלין והיתה תשובתו "שמחה היתה לי אם הייתי ממשפחת אשכנזים דהכי מפורש בתנחומא וכו' אבל ומה אעשה ואין לי לשנות ממנהגי אבותי וכו'" יע"ש הרי לך דסייג סייגו הראשונים ואין לשום אדם לפרוץ גדרן וסייגן ובלאו ד"ל תסור" קאי עליה ולהיות כי כבר נפשטו סדרי האגדה שכתבתי, ויד הכל ממשמשים בהם ומעתיקין אותם, לכן הנני מחלה פני משכיל מעיין להגיה קונדרים. כאשר כתבתי כאן מהדורא בתרא ה"י זו דרך ישרה שיבור לו האדם ע"פ מנהג אבותינו ומאן דבעי למהוי חסידא ליקיים מילי דאבות.

בין "חידושי" של מהרי"ץ בתכלאל שלו יש לציין שהוא כלל עשר סליחות שנתחברו על ידי סבו, ר' צאלח בן יחיא, וקינה אחת לתשעה באב שהוא עצמו חיברו, "שאו קינה בקול נגרה, לבית מקדש שרפו יה".⁷⁷ סידור מהרי"ץ נדפס בירושלים פעמיים בצורה מלאה, עם הפירוש, בשנת תרנ"ד (ג' חלקים) ובשנת תשל"א (ד' חלקים); ובלי הפירוש, בשם "תפלת כל פה", בתל-אביב בשנת תרצ"ה, ושנית בירושלים, בשם "שיבת ציון", בשנת תשי"ב, בעריכת הרב יוסף קאפח. תכלאל מהרי"ץ אינו נקי מהשפעת הקבלה וחוגי המקובלים.⁷⁸ לדוגמה נציין שבחיבורו נמצא את כל פרקי קבלת שבת, שמקורה בהנהגת האר"י בצפת, כולל הפיוט "לכה דודי" של ר' שלמה אלקבץ והפיוט "בר יוחאי" מאת ר' שמעון לביא. דוגמה להשפעת סתרי הקבלה על דרכי חשיבתו של מהרי"ץ הוא פירושו לסימן המפורסם של ליל הסדר "קדש ורחץ": כאן הוא כותב ש"מור" רומז לסטרא אחרא, שיוכרע ויושפל לפני הקדושה. בראשית המאה ה"ט, כאשר קמה תנועת ה"דרדעים", שהושפעה מן ההשכלה והתנגדה לקבלה, היא אימצה את התכלאל של מהרי"ץ ונה כנוסח תפילה הנקי מהשפעת הקבלה.⁷⁹

המחלוקת בין התימנים בעניין נוסח התפילה ממשיכה להתקיים גם אחרי שרוב בני העדה עלו לארץ: חלק מבני העדה שומרים על נוסח הַפְּלִי בעוד חלק אחר מתפללים לפי נוסח ספרד. המתפללים לפי נוסח ספרד טוענים שהחזרה לנוסח תימן המקורי אינה אלא מעין "רפורמה", "חזרה למקורות", בעוד שלאמיתו של דבר יש לראות כל נוסח כפרי תהליך היסטורי שלא פסח גם על יהודי תימן. חוקר תימני מודרני קבע ש"רוב יהודי תימן בימינו מתפללים בנוסח ספרד, ומקצתם בנוסח תימן המקורי".⁸⁰

77 ראה אוצר השירה והפיוט (לעיל, הע' 26), ג, עמ' 404. הקינה נדפסה גם בסדור תפלה נוסח בלדי ... שיח ירושלים, בעריכת יוסף קאפח, קרית אונו תשס"א, א, עמ' תח-תט.

78 ראה משה חלמיש, "רבי יחיא צאלח (מהרי"ץ) והקבלה", תימא ד (תשנ"ד), עמ' 66-92 [= הנ"ל, הקבלה בתפילה (לעיל, הע' 64), עמ' 220-241].

79 על המחלוקת בין הדרדעים לבין העקשים ראה בתיציון עראקי קלורמן, "השכלה, יהדות ואסלאם והוויכוח על הקבלה בתימן", קנאות דתית, בעריכת מאיר ליטבק ואורה לימור, ירושלים תשס"ח, עמ' 133-180.

80 ראה רצהבי (לעיל, הע' 60), עמ' 123.